

Березова С.А.

Козацькі потири з колекції Музею історичних коштовностей України

В статті розглянуто три потири – зразки українського золотарства другої половини XVIII ст., вкладниками яких до православних храмів були прості козаки. Ім'я одного з них згадується в Реєстрі Війська Запорозького Низового 1756 р. Імена інших не зафіксували писемні історичні джерела, але вони навечно нанесені на срібних потирах.

Ключові слова: золотарство, XVIII ст., козак, потир, курінь.

*Історія рідко переймається долею
рядових громадян,
та пишуть її саме вони...*

Козацькі потири, зрозуміло, умовна назва, пов'язана з тим, що вкладниками їх до православних храмів були саме прості козаки. Ім'я кожного значиться в написові. Окрім того, що не менш цікаво, означені і курені (крім одного випадку), до яких входили козаки.

Курені – це і житло, і водночас військово-адміністративна одиниця Запорізької Січі. Курінь зазвичай об'єднував кілька сотень козаків, мав свою власність у вигляді угідь, яток і дворів на базарі, прибутки, а також прапор, який оберігав курінний хорунжий. Відомо, що наприкінці XVI ст. на Базавлуцькій Січі куренів було тільки 7. А вже на Чортомлицькій (1652-1709 рр.) їх кількість сягала уже було 38. Кожен курінь мав назву, яка найчастіше походила від імен отаманів-засновників куреня або від назв українських міст (містечок) – полкових чи сотенних козацьких центрів або просто відомих населених пунктів. Наприклад Іркліївський, Корсунський, Уманський, Полтавський, Менський курені тощо.

Серед трьох козацьких потирів з МІКУ «найстаршим» є потир під інв. № ДМ–5628, який за дарчим написом датується 1752 р. (рис. 1). Висота предмету – 248 мм; діаметр вінець чаші – 102 мм, діаметр піддону – 150 мм. Клейма на предметі, на жаль, відсутні. Звісно, як і всі предмети такого ґатунку він складається з трьох деталей – чаші, стояна та піддону. Поверхня чаші з профільованими вінцями повністю позолочена. Під вінцями вирізьблено Голгофський хрест (як це часто буває на потирах) та дарчий напис, про який буде мова нижче. На чашу надіта карбована сорочка, ажурний декор якої утворено ламаними стрічками, виткими

пагонами аканта з листям, завершеними завитками. Такий візерунок, досить популярний в українському золотарстві, є водночас зразком загальноєвропейських впливів. Стоян потиру можна назвати рідкісним: він оздоблений повздовжніми сегментами, на частині з яких ялинковий візерунок. Піддон типовий для барокових потирів: шестилопатевиий, двохярусний. Заокруглені знизу лопаті верхнього ярусу, оздоблені виконаним невисоким карбованим рельєфом рослинним узором, в якому превалюють дрібні чотирипелюсткові квітки, квітки дзвоника, виткі пагони з листям, ламані стрічки з крапками. На кожній лопаті композиція вирізняється оригінальним рішенням, не повторює іншу. Опуклі лопаті нижнього ярусу по черзі оздоблені виконаними більш високим карбованим рельєфом крилатими голівками янголів та в'язками з квітів та листя, також відмінним за композиційним рішенням на кожній лопаті. В вигинах між лопатями – традиційний для шестилопатевиих барокових піддонів акантовий листок з трикутною серединою. Край піддону вузеньким, відігнутий. Найбільш цінним на цьому предметі є, звісно, дарчий напис. Взагалі дарчі написи на потирах найчастіше можна бачити по краю піддонів з лицьового чи зворотного боку. В даному випадку він розміщений під вінцями на чаші. В ньому значиться наступне: СІЮ: ЧАШУ: В ЦЕРКВЪ СТАГО: ПРОРОКА: ІЛІИ КЛИЩИНСКОЙ КОЗАКОМЪ СЕЧОВИМЪ КУРЕНЮ ПОПОВИЧОВСКОГО СТЕФАНОМЪ ВЕРЕЩАКОЮ ЗА СВЯЩЕНИКА ВАСИЛИЯ КОМАРЕЦКОГО ВЪ 1752М ГОДУ ИСПРАВЛЕН.

Як бачимо, в дарчому написові зазначено дві особи – козак Поповичівського куреня Стефан Верещака та священик Василь Комарецький. Одразу відмітимо, що про останнього нічого невідомо. А от козак Стефан (Степан) Верещака згадується в Реєстрі Війська Запорозького Низового 1756 р. серед 298 осіб [Архів Коша, 2008, с. 190-191].

Отже, окрім прізвища, відомо, до якого куреня він належав і що він офірував срібний потир церкві Св. Пророка Іллі в с. Кліщинці (сучасний Чорнобаївський район Черкаської області). Село відоме з XVII ст. За переказами, близько 1640 р. в урочищі Бурти на берегах річки Сули поселився козак Кліщ, від чого і походить назва села. У XVIII ст. село входило до складу Лубенського полку. Стосовно церкви пророка Іллі, то в сучасному селі її немає, адже старе село було затоплене водами Кременчуцького водосховища і перенесене в інше місце. Проте згадки про церкву існують в контексті з батьківським маєтком українського поета, драматурга, прозаїка, театрального та культурного діяча Михайла Старицького. Маєток знаходився в с. Кліщинці і саме навпроти нього через дорогу і стояла церква Св. Іллі із дзвіницею [Нікітенко, 2010]. Нажаль, коли вона була збудована, з якого матеріалу, який вигляд мала

нічого невідомо. Але можна стверджувати, що представлений потир є німим свідком її існування, як це часто буває з подібними предметами.

Наступний срібний, позолочений потир (інв. № ДМ-5624) за дарчим написом датується 1759 р. (рис. 2). Висота його – 227 мм; діаметр чаші – 116 мм, діаметр піддону – 181 мм. Клейма на ньому також відсутні. На чаші потиру – ажурна срібна сорочка, в декоративному узорі якої – плетиво з вигнутих пагонів з листям, серед якого – три крилаті голівки янголів та дві квітки. Стоян вазоподібний, оздоблений виконаним низьким карбованим рельєфом акантовим листям на тлі густо канфареної поверхні. Піддон восьмилопатеувий, двохярусний, з вузьким відігнутих краєм. Верхній ярус його округлий з гладенькою поверхнею, на лопатях нижнього – карбовані в'язки плодів з квітами, що зображені по черзі з узором з перехрещених стрічок із завитками на кінцях, які утворюють решітку з елементами рослинного узору. Примітно, що в'язки плодів з квітами на лопатях різні. У вигинах між лопатями – листочки аканта, карбовані низьким рельєфом.

Саме на верхньому ярусі піддону ми бачимо дарчий напис: «Сия чаша надана Антона Івановича Лисого куреня полтавського 1759 року февраля 26 Архистратига Михаила».

На жаль, в даному випадку ні про вкладника потиру, ні про церкву Архистратига Михаїла (адже у написі відсутні дані про її місцезнаходження) нічого невідомо.

Третій потир (інв. № ДМ-640) за написом датується 1765 р. (рис. 3). Висота його – 270 мм; діаметр чаші – 106 мм, діаметр піддону – 165 мм. Під вінцями позолоченої з обох боків чаші літургійний напис: СІЯ ЄСТ Ъ КРОВЬ МОЯ НОВАГО ЗАВЕТА ЗА МНОГИИ ЗЛИВЄМА, розділений зображенням Голгофського хреста. Сорочка чаші ажурна, з візерунком у формі вигнутих, переплетених стрічок, пагонів з акантовим листям, чотирипелюсткових квіток. В цей візерунок гармонійно вписані три голівки янголів з позолоченими крилами та срібними обличчями. Поверхня грушоподібного стояна розділена на шість повздовжніх сегментів з виконаним на кожному низьким карбованим рельєфом рослинним орнаментом з квіток та листя. Піддон шестилопатеувий, двохярусний. На виділених стрічками лопатях верхнього ярусу на тлі срібної поверхні з рослинним узором, виконаним низьким карбованим рельєфом, карбовані більш високим рельєфом представлені по черзі на окремих лопатях позолочені крилаті голівки янголів та в'язки соковитих плодів. Примітно, що кожна в'язка відрізняється від іншої композиційним рішенням. На лопатях нижнього ярусу теж на срібному тлі по черзі зображені позолочені крилаті голівки янголів та гірлянди з плодів та квітів, підвішені на стрічках. В вигинах між

виступами – традиційний акантовий листочок з трикутною серединою. По краю піддону напис: СИЮ ЧАШУ РАБЪ БЖІЕ ІОАНЪ СЕЧИ ЗА- ПОРОЗКОЮ КУРЕНЯ ДЕРЕВ'ЯНКЕВСКОГО: КОЗАКЪ: РОДИМЕЦ: ЕРЕМИЕВСКИЙ: ДО ХРАМУ: СЛІА: НИКОЛАЯ: ВО ЕРЕМИЕВКУ: ЗА УПОКОЙ: РОДИТЕЛЕЙ; СВОИХЪ: ФЕДОРА И МАРФИ: 1765 ГОДА ДЕКАБРЯ”. Цей напис згадується у монографії М.З. Петренка (Петренко, 1970, с. 19), проте інвентарний номер потиру зазначений неправильно.

Таким чином, козака звали Іоанн (Іван), належав він до Дерев'янківського куреня, а потир вклав до храму Святителя Миколая села Єреміївка, в якому народився.

Йдеться про село Вереміївка (Єреміївка) Чорнобаївського району Черкаської області, яке славиться давньою історією. Вважається, що воно було засноване, десь наприкінці XVI ст. В 1653 р. Вереміївка згадується як містечко. Відомо, Вереміївська сотня, що виникла влітку 1648 р. у складі Іркліївського полку, брала участь у подіях 1648 р. Після його ліквідації за Зборівською угодою 16 жовтня 1649 р. увійшла до складу Чигиринського полку, в якому перебувала від 1649 р. до 1658 р. Нарховувала сотня 181 особу. Протягом 1658-1661 рр. Вереміївська сотня була адміністративною одиницею відновленого Іркліївського полку, у 1661-1663 рр. – Кременчуцького полку, а від 1663 р. до 1667 р. знову в складі Чигиринського полку. За Андрусівською угодою 1667 р. сотня відійшла до лівобережного гетьманату і була включена гетьманом І. Брюховецьким до складу Лубенського полку. Під час адміністративної реформи, яку провів наприкінці 1672 р. гетьман І. Самойлович, Вереміївська сотня була ліквідована, а її адміністративна територія увійшла до Чигирин-Дібровської сотні. До неї відійшло і містечко Вереміївка, яке у 1711 р. було віддане чигиринському полковнику Гнату Галагану. Сотенний центр: містечко Вереміївка, тепер – с. Вереміївка Чорнобаївського району Черкаської області [Заруба. 2007, с.125]. Відомо, що в Вереміївці було кілька церков: Преображенська, Успенська, і, звісно, Миколаївська. Остання була побудована у 1775 р., коли після розгрому Запорізької Січі у Вереміївці поселилося багато козаків-запорожців (Бондар, б/р, с. 105). Всі церкви були дерев'яними. Сучасне село Вереміївка знаходиться на іншому місці, адже воно теж належить до тих сіл, які після затоплення Кременчуцьким водосховищем були перенесені.

Примітно, що села Кліщинці та Вереміївка знаходяться поряд один з одним. Цікаво, що уродженець с. Вереміївка, мистецтвознавець і художник, лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка Володимир Недак у 2004 р. на 25 га землі розпочав активно будувати

історико-етнографічний музейний комплекс-скансен «Хутір козацького полковника Тараса Бульби» та «Чумацький постій Хведора Мигалья» (місцевий житель, чумацький отаман, портрет якого у 1880 р. намалював відомий український художник Порфирій Денисович Мартинович). Цей скансен розташований просто неба за 500 м від села, в тій місцині, де в давнину зупинялися чумацькі мажі та збирались у велику валку, і потім вирушали до Криму із зерном. Збудовано велику кам'яницю під полкову скарбницю в стилі козацького бароко початку XVIII ст.

На жаль, не повністю зберігся потир з дарчим написом 1773 р. (інв. № ДМ-5714) (рис. 4). Чаша втрачена. Є тільки піддон зі стояном. Майже всю поверхню піддону вкрито густим карбованим узором, виконаним у стилі рококо: рокайльні завитки, картуші з лусками, квіти, язички полум'я, листя, стрічки. На звороті відігнутого краю піддону зроблено дарчий напис: СООРУЖЕНА СІЯЪ ЧАША УЛЕКСЕИМЪ КОЗАКОМЪ БАРИЛОМ. На відміну від попередніх предметів тут ми бачимо клейма: річне у два рядки: 1773 ГОДУ у прямокутному щитку; клеймо майстра МПМ (також у прямокутному щитку), яке згадується М.З. Петренком (Петренко, 1970, с. 170) та М.М. Постниковою-Лосевою (Постникова-Лосева, 1983, с. 166) (рис. 5). В даному випадку ми маємо тільки ім'я вкладника.

Не виключена можливість, що серед предметів золотарства, які зберігаються в МКУ, знайдуться ще витвори з вкладними написами простих козаків.

Джерела і література

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775 років. Том 5 / Упорядники Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко, Т.П. Кузик, Л.М. Муравцева. – К., 2008. – 528 с.

Бондар О.С. Опис села Вереміївка // Вереміївська сільська рада. Документи. – Б/р. – [Електронний ресурс] Код доступу: <http://veremiyivka-rada.ho.ua/doc.php>

Заруба М.В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. – Дніпропетровськ: ПП "Ліра ЛТД", 2007. – 380 с.

Костюкова О.М. Матеріали до екскурсій по Черкаському краю. – Черкаси: ТОВ «Вальдес», 2015. – 400 с.

Нікітенко Л. Зоряне небо Старицького // Україна молода. – 2010 (14 грудня). – № 234. – С. 4.

Петренко М.З. Українське золотарство. – К.: Наукова думка, 1970. – 208 с.

Постникова-Лосева М.М., Платонова Н.Г., Ульянова Б.Л. Золотое и серебряное дело XV-XX вв. – М.: Наука, 1983. – 375 с.

Березова С.А.

**Казацкие потиры из коллекции
Музея исторических драгоценностей Украины**

Ключевые слова: ювелирное искусство, XVIII в., казак, потир, курень.

В статье впервые опубликованы потиры, изготовленные во второй половине XVIII века. Это произведения неизвестных украинских мастеров, но выполнены в стилях, характерных для ювелирного искусства того времени. Но особая научная ценность потиров в том, что на них помещены дарственные надписи простых казаков.

Рис 1.
Потир (ДМ-5628).

Рис 2.
Потир (ДМ-5624).

Рис 3.
Потир (ДМ-640).

Рис 4.
Піддон зі стояном від потиру (ДМ-5714).

Рис 5.
Клейма на піддоні зі стояном на від потиру (ДМ-5714).